

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катив	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодрог Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ МИРЈАНА ЂЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Заштотника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирена – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

ПОСЛЕ УСВАЈАЊА РЕЗОЛУЦИЈЕ 1244 (1999–2017)

ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ

МИРЈАНА ЂЕКИЋ

Требало је да завршетак рата на Косову и Метохији и престанак бомбардовања Савезне Републике Југославије, уз доношење *Резолуције 1244* Савета безбедности ОУН 10. јуна 1999. године, обезбеде успостављање мира и сигурности у јужној српској покрајини. Гарант је био Савет безбедности ОУН, а извршиоци инструменти били су Кфор, међународне мировне снаге за Косово, и Унмик, Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову.

Резолуцијом 1244 обухваћен је и проблем очувања културне баштине – у Анексу 2 *Резолуције*, у тачки 6, алинеја 3, говори се о обезбеђивању присуства југословенског односно српског особља на местима на којима постоји културна баштина.¹ У пракси је то изгледало тако да су војно обезбеђене тзв. енклаве, делови насеља настањени Србима, као и манастири Српске православне цркве. На местима за која је процењено да постављање војног обезбеђења није неопходно објекти су ограђивани бодљикавом жицом и затварани.

Такво обезбеђење, наравно, није свуда стигло одмах, а предност су имали насељена места са српским становништвом и живи манастири. У току успостављања пројектованог система безбедности, након одласка Војске Југославије, у јуну 1999. године велики број српских културноисторијских споменика страдао је у „победничким“ слављима ОВК и албанског живља. До темеља су срушени минирањем, запаљени и потпуно избрисани многи изузетно вредни средњовековни храмови, као и они новији, настајали од XVII до XX века. Потпуно уништеће

бисера српске средњовековне уметности у Речанима, Чабићима, Долцу, Дрснику, Неродимљу, Млечанима, Муштутишту, Зочишту спроведено је тако да се избрише сваки њихов траг и потпуно онемогући обнова. Када се узме у обзир то што су неке од срушених светиња конзерваторски обновљене током последње две деценије пред рат, као црква Богородице Одигитрије у Муштутишту, црква Светог Ђорђа у Речанима или црква манастира Светих врача у Зочишту, трагика разарања постаје још тежа. „Ископавање темеља и корена“ као парадигма уништења и предаје заборава огледа се у ономе што је учињено са црквом Светог Николе у Чабићима (сл. 364), где је стручни тим 2001. године на месту цркве затекао јаму дубљу од метра, затрпану смећем (сл. 365).

Паљење као метод деструкције имало је посебну привлачност у времену „победничких“ славља и ритуала. Његове трагове показивала је дуго црква Ваведења Богородичиног у Белом Пољу, али је паљење цркве Свете Петке на гробљу у Дрснику било врхунац страсти „осветника“ – црква је не само испуњена грањем и запаљена већ је ломача пећница допуњавана горивом да би пир дуже трајао. У самом месту Дрснику стручна екипа је у лето 2001. године затекла групу деце како ломи столарију и чупа инсталације из напуштених српских кућа.

Уништавање српских светиња често се показује као део процеса уклањања белега историје и брисања меморије о вековном трајању српског народа на косовскометохијским просторима. Цркву Ваведења Богородичиног у Долцу Албанци су опљачкали, демолирали и запалили у јулу 1999. године. Црквена грађевина и фреске из XIV и XVII века, иако веома оштећене, ипак су преживеле први налет беса, али

¹ Преузето са <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19944>, приступљено 12. 7. 2017.

Сл. 352. Муштутиште, црква Богородице Одигитрије, 1314/1315, стање након конзерваторско-рестаураторских радова, снимак из 1998. године

је у августу исте године храм миниран и савњен са земљом.² Систематско уклањање сведочанстава о српској култури и историји одвијало се различитом динамиком, али с потпуном решеношћу и координацијом. На местима где минери с руљом која је палила и рушила нису стигли да окончају оно што су започели посао потпуног уништавања споменика настављан је неколико дана или месеци касније – као када је реч о цркви Светог Николе у Словињу или о цркви у Долцу – да би се испунио план етнички мотивисаног брисања меморије.

² https://www.rastko.rs/kosovo/raspeto/crkve/cr10_c.html, приступљено 10. 7. 2017.

Уништавање црквених грађевина, као и њиховог фреско-сликарства настајало од XIV до XVII века или зидног секо-сликарства XIX века, тешко је оскатило српску споменичку баштину и драматично осиромашило слику развоја црквене уметности на једном од најзначајнијих културних простора српског народа. Ово уништавање наставило се и у присуству међународних војних снага, али нема података да је за то ико одговарао, било од извршилаца, било од оних који нису испунили свој задатак смиривања ситуације, успостављања безбедности и чувања баштине и неалбанског живља.

Уништавање традиционалних кућа, кула, објеката традиционалне технике – млинова и воденица – као

Сл. 353. Муштутиште, остаци цркве Богородице Одигитрије после паљења у јуну и разарања експлозивом у августу 1999. године

Сл. 354. Речани, остаци цркве Светог Ђорђа, XIV век, разорена 1999, снимак из 2002. године

и читавих чаршија, почело је још бомбардовањем од марта до јуна 1999. године, када су озбиљно страдали чаршија у Ђаковици, плански конзервирана осамдесетих година XX века, и делови старих чаршија у Пећи и Призрену. Током бомбардовања и у лето 1999. године нестале су брвнара Даниловића у Лоћанима, кућа Мире Протића и Златни врт Рајевића у Пећи, а стамбена кула Томића у Кошу очувана је само мањим делом.³ Напуштене српске куће у призренској Поткаљаји, чији су становници протерани 1999, већ су 2001. и 2003. године показивале стање озбиљне угрожености, иако је комплекс био војно обезбеђен. Код традиционалног градитељства изузетно је важно стално одржавање јер објекти грађени природним материјалима захтевају непрестано праћење и одговарајуће интервенције због тога што, у супротном, убрзано пропадају.

Паљење, минирање и рушење били су праћени пљачком, па је велики део покретног материјала – икона, сасуда, одежа, књига и архивалија – нетрагом нестао из цркава и манастира на Косову и Метохији. У црквама без верника и службе уништавање је често после скрнављења и ломљења препуштано утицају времена, птица, глодара и атмосферичности. Остатке покретног материјала сакупљали су и складиштили у Пећкој патријаршији монаси Рашко-призренске епархије.⁴

³ Детаљно у: Урјенџина заштитиша.

⁴ Расјетшо Косово.

Посебно тешку судбину доживела су већ током лета 1999. године сва српска гробља у местима из којих је истерано српско становништво. Рушене су капеле, ломљени и рушени надгробни споменици, док су гробови често, поред тога што су скрнављени, и отварани, а земни остаци покојника су растурани, као у Пећи (српско гробље у Белом Пољу), Сечи, Брестовику, Шаховици, Жегри, Дрснику, Долцу итд. Било је чак и засипања гробаља шутом и поравнавања у току рашчишћавања рушевина у насељима у Сечи, Брестовику, Шаховици...

Стање српске културне баштине, опасности и ризици којима је изложена, као и њен правни статус, били су стална брига српске државе, институција заштите, стручне и културне јавности. Бројна упозорења и апели слати су дипломатским путем на државном нивоу међународним институцијама, Савету безбедности ОУН, Унмику, Унеску. Невладине стручне асоцијације такође су дале велики допринос у упозоравању на стање и судбину културне баштине на Косову и Метохији.

Кфор и Унмик су од 1999. до 2004. године успевали да одржавају затечено стање српске баштине, а услови живота у манастирима и енклавама чак су се релативно нормализовали. Било је и мањих нужних интервенција на споменицима изведених средствима Унмика, као што је постављање ограда око манастира Девича. Италијанска влада је у том периоду финансијски помогла заштиту од влаге припрате

Пећке патријаршије. Стално даље оштећивање и скрнављење баштине ипак су настављени, али без веће медијске пажње и налета ширих размера. Такво стање потрајало је до марта 2004. године.

Судећи по догађајима из средине марта 2004. године, период од 2000. до краја 2003. године није донео постепену нормализацију и смиривање ситуације, већ утишавање пред буру и стихију које су имале да доврше пројекат загирања српског народа, српске баштине и сећања на Србе, односно брисања сведочанстава о миленијумском трајању њихове цивилизације на Косову и Метохији.

Нађен је повод, тужан заиста – давање троје албанске деце у Ибру у селу Чабра, у општини Зубин Поток. За давање су оптужени Срби из села Зупче јер су, наводно, српска деца потерала албанску децу у Ибар. Одлично припремљени, Албанци широм Косова и Метохије почињу да се „свете“ – нападају и протерују Србе и пале и руше богомоље, куће, манастире и гробља. За два дана, колико је трајао Погром, исељено је преко 4.000 Срба, спаљено је и оштећено више од 700 српских кућа, спаљено, оштећено и опљачкано тридесет једно култно место,⁵ повређено око 950 и убијено двадесет осам Срба. Опет су скрнављена, рушена и раскопавана српска гробља.

Манастир Светих арханђела код Призрена и манастир Девич – који су на неко време били изнова богослужбено оживели – спаљени су и разорени, чиме је настављено загирање ових светиња започето у XV веку. Свети арханђели су постепено били обнављани од осамдесетих година XX века, али су живот у њему, богослужење и даља обнова манастирских зграда опет морали бити насилно заустављени. Манастир Девич, разаран и пљачкан у оба светска рата, када је разбијан и скрнављен и кивот светог Јоаникија Девичког, паљен је и пљачкан и 1999. године. Запаљен је, оскрнављен и испражњен и у марту 2004. године.⁶

Разарања у Призрену у Мартовском погрому планирана су као довршетак загирања сведочанстава о Душановој престоници и Српству у њему. Требало

Сл. 355. Млечани, црква Светог Николе, XVI–XVII век, снимак из 1997. године

Сл. 356. Млечани, рушевине цркве Светог Николе са остацима фресака, снимак из 2002. године

је да се паљењем Богородице Љевишке и њених фресака, међу којима је и хоризонтална владарска лоза Немањића, заврши деградација споменичких вредности овог храма који се налази на Листи Светске баштине, започета још крајем XX века незаконитом и нерегулисаном градњом великих објеката око цркве и порте, појачаном после 1999. године (сл. 445). Саборни храм Светог Ђорђа из друге половине XIX века, један од репера архитектонске и историјске мапе Призрена, с раскошно резаним и изванредно сликаним иконостасним целинама олтара и хора, као и мобилијаром, те збирком икона из других цркава Призрена и околине (сл. 395, 396), спаљен је, опљачкан и рушен. Црква исте посвете,

⁵ Појам *култно место* употребљен је за културна добра, категорисана и некатегорисана, евидентирана добра, као и за цркве и црквене грађевине из новијег времена.

⁶ *Мартовски погром*, 45, 46.

Сл. 357. Млечани, црква Светог Николе након рушења 1999, снимак из 2002. године

Руновићева, претпоставља се из доба краља Милутина, с вредним фрескама из друге половине XVI века, чија је започета конзервација прекинута 1999. године, такође је запаљена (сл. 375, 376). У њој је тада изгорело и огревно дрво које је Кфор ту био ускладиштио. Запаљене су и остале призренске цркве: Свети Никола Тутићев, Свети Спас, Свети Никола Рајков, Света Недеља, Свети Пантелејмон и Свети Кузман и Дамјан. Последње три цркве гореле су са остатком Поткаљаје, српског насеља које је доминирало панорамом Призрена, пружајући се падином брда од Бистрице до тврђаве Каљаје на врху. То насеље, формирано током XIX века, у својој матрици и архитектонским облицима чувало је до паљења 2004. све вредности оријенталне градске

културе становања. Планирано је да урбанистичка конзерваторска обнова започета крајем XX века акцентује естетске и историјске вредности Поткаљаје и да допринесе њеном очувању.

Током Погрома минирана је и црква Свете Недеље у Живињанима. У њој је уништено и нацртано стабло са убележеним породицама исељеним из Живињана и називима места у која су отишле. И то рушење имало је исту поруку као и сва претходна – ни повратак, ни помен о постојању Срба.⁷

Црква Свете Недеље – Брњача, о којој постоје писана сведочанства од доба цара Душана, више пута

⁷ Исто, 44.

Сл. 358. Долац, манастир Ваведења Богородичиног, XIV–XVII век, снимак из 1998. године

рушена, обнављана од времена обнове Пећке патријаршије, па средином и крајем XIX века, поправљана између два светска рата, до темеља срушена од Албанаца у Другом светском рату, коначно је била обновљена 1975. године. Овај меморијал страдања и обнова управо у својој мнемотичкој супстанци носи судбину која му је намењена у Погрому 2004, када је запаљен и уништен.⁸ Због делимичне обнове после страдања из 1999. године сличну судбину је у Мартовском погрому „заслужила“ и црква Ваведења Богородичиног у Белом Пољу. Са истом поруком запаљена је ради коначног уништења и црква Светог краља Уроша у Урошевцу.

⁸ *Исјо*, 29.

Колективно иживљавање гомиле на српским гробљима, уз ломљење гробних плоча и ископавање темеља гробница, као и корења растиња уз гробове, представља ритуал предавања забораву. Погром 2004. године био је згодна прилика да се он поново групно упражњава у Пећи, Жегри, Клокоту, Косову Пољу, Истоку итд. Период од 2004. до данас обележен је мањим појединачним инцидентима, који се ипак упорно понављају и одржавају злослутни континуитет претњи.⁹ У више наврата, углавном пред Задушнице, када Срби посећују своја гробља у местима из којих су прогнани, или око великих православних празника, организовано су скрнављена и нападана гробља, као по Богојављењу у јануару 2013. године, кад је истовремено

⁹ Ђекић, Радовановић, *Стање српских гробаља*, 167–178.

Сл. 359. Долац, манастир Ваведења Богородичиног после рушења цркве 1999, снимак из 2002. године

нападнуто више њих на Косову и Метохији – у Племетини, Прилужју, Милошеву, Клокоту, Призрену, Гораждевцу, Сувом Грлу, Косову Пољу.

После марта 2004. године нису забележени организовани масовни физички напади на српску културну баштину. Она се отад угрожава углавном на други начин: пропагандном делатношћу институција косовских Албанаца, усмереном ка прикривању и кривоверењу културног идентитета те баштине.¹⁰ Део споменика се и обнавља, срећом у највећој мери успешно и стручно, макар када је реч о оним најзначајнијим, какви су Пећка патријаршија, Дечани, Богородица Љевишка, Свети арханђели и Грачаница. Понегде се и

становништво вратило у раније напуштене домове.¹¹ Ипак, ситније провокације и напади на имовину манастира Дечана не престају и не смеју се потценити.

Поједине обнове после 2004. године више су разарале него што су нешто сачувале. Најкарактеристичнији пример уништења обновом јесте реконструкција Поткаљаје у Призрену. Све аутентичне вредности здраве градње живих кућа – организама од природних материјала, којима се само пажљивим одржавањем може очувати својство стамбеног окрића примереног хуманом животу – изгубљене су у дивљању нових материјала, синтетичких боја, баварских фактура. То је створило кулисе провинцијских водвиља

¹⁰ О томе в. подробије даље у тексту.

¹¹ Детаљније у: *Марџовски њојром 2004–2014.*

Сл. 360. Призрен, поглед на Поткаљају са обале Бистрице; на снимку се виде зграда Богословије и црква Светог Спаса у пламену у току Погрома, март 2004. године

на некадашњој позорници аутентичних вредности. Тако је Поткаљаја – некада споменичка целина очуване урбанистичке матрице, изграђена изворним природним материјалима, са сачуваним сведочанствима о традиционалним вештинама и занатству везаним за градњу – демолирањем и пљачком у лето 1999. године озбиљно оштећена; затим је због недоступности и немогућности повратка прогнаног становништва пропадала услед неодржавања до марта 2004. године (сл. 425, 426), да би, паљена, пљачкана и рушена у Погрому, била коначно деградирана обновама које су уследиле (сл. 428, 429).¹² Пример Поткаљаје

¹² Ђекић, Радовановић, *Сћање гираских сћамбених језиара*, 179–182.

највидљивији је и најјаснији, али није усамљен. Током последње две деценије потпуно незапажено и неприметно – али непрекидно – нестаје богати фонд српског народног, традиционалног градитељства на Косову и Метохији, чак и без документацијског трага. Тиме нестају вештине, знања и обичаји, траг о постојању једне цивилизације и једног народа.

И сам статистички преглед који се односи на страдање српске културне баштине током периода од осамнаест година већ показује застрашујуће димензије разарања. Од јуна 1999. до септембра 2001.

Сл. 361. Призрен, саборна црква Светог Ђорђа, 1856–1887, минирана и спаљена у Погрому, март 2004. године

године потпуно је уништено или оштећено у мери у којој се губе оригинална споменичка својства преко тридесет заштићених културних добара, оштећено је и опљачкано више од стотину цркава, као и многобројне куће. Велики део ове рањене баштине, поготово у местима из којих је истеран српски живаљ, остао је заштићен само тако што су споменици затворени или ограђени бодљикавом жицом, а многи од њих остављени су отворени и без икаквог обезбеђења, изложени даљој пљачки, скрнављењу и девастацији. Оно што је преживело или почело да се обнавља до 2004. године озбиљно је оштећено у данима Мартовског погрома, када је преко тридесет цркава опљачкано, оскрнављено и запаљено, чиме

се неретко довршавао посао започет 1999. године. Озбиљна оштећења живописа паљењем српских средњовековних споменика у Призрену и додатна разарања Поткаљаје током Погрома изведена су плански, ради слања недвосмислене поруке да је баштина српског порекла непожељна чак и у трговима. Поред тога што је урбанистички угрожена и што су грађевина и њен живопис у Погрому тешко оштећени подметнутим пожаром, Богородица Љевишка се из меморије брише и фалсификовањем историје и посвете – тако што се не само у званичним проспектима косовских организација већ и у публикацијама финансираним из европских фондова за помирење и мир систематски представља као

Сл. 362. Призрен, црква Богородице Љевишке, XI–XIV век, југозападни део наоса после паљења у марту 2004. године

Сл. 363. Призрен, црква Богородице Љевишке, Богородица Елеуса, XIII век, оштећена у Погрому, снимак из 2006. године

црква Свете Петке, испод које се, наводно, налазе темељи илирског светилишта. Пример Богородице Љевишке, међутим, нипошто није усамљен. На званичним сајтовима и у публикацијама привремених косовских институција, пре свега Министарства културе и спорта, систематски се прикрива или кривотвори идентитет највећег дела српског

споменичког наслеђа.¹³ Омаловажавање и цинично исмевање споменика новије историје неадекватним бојењем и претварањем у игралишта стреме истом циљу – затирању сећања.¹⁴

У страдању српске баштине на Косову и Метохији могу се јасно уочити промене динамике и врсте угрожавања: први, силовит налет рушења и беса од лета 1999. до 2001. године; релативно смиривање, уз повремене инциденте, од 2001. до марта 2004. године; Погром, у којем је за четири дана уништен, оштећен и опљачкан изузетно велики број цркава, кућа и гробаља и, потом, период од 2004. године до данас – релативно миран, уз радове на обнови баштине и светиња, али и пропагандну делатност институција косовских Албанаца усмерену ка прикривању и кривотворењу културног идентитета српског наслеђа, односно ка умањивању његовог значаја. Оно што је константа у том процесу јесте – без обзира на динамику, жестину и средства – систематско, планско и упорно спровођење уништавања баштине као материјалног сведочанства и затирања нематеријалне баштине и меморије. Размере разарања могу се само делимично сагледати из бројчаних података¹⁵ јер уништење богомоље, без обзира на старост објекта и инвентара у њему, подразумева и страдање дела примењене уметности, икона, књига и значајних архивалија. У невременима и неусловима у којима се српски народ и његова баштина на Косову и Метохији налазе у последње две деценије посебно важан вид борбе против нестајања и заборавља јесу бележење и документовање баштине и њеног страдања као вид заштите и очувања, макар и у сфери нематеријалног.

¹³ О томе в. текст Јелене Павличић у овој књизи.

¹⁴ Ђекић, Радовановић, *Стање српских гробаља*, 183–186.

¹⁵ У прилогу је табела која пружа основни увид у те податке.

ОШТЕЋЕНА И УНИШТЕНА КУЛТУРНА БАШТИНА СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1999–2014. ГОДИНЕ

РЕД. БР.	НАЗИВ	ОПШТИНА	ВРЕМЕ НАСТАНКА
1.	Бузовик, манастир Светих Арханђела СК 1509	Витина	XIV век
2.	Вучитрн, црква Светог Илије КД	Вучитрн	1834
3.	Вучитрн, старо градско језгро КД	Вучитрн	XIX век
4.	Гоџуља, остаци гробљанске цркве Свете Петке КД	Вучитрн	XVI век и 1986
5.	Самодрежа, црква Светог Јована Претече КД	Вучитрн	1932
6.	Лоџане, Брвнара Даниловића СК 138	Дечани	XVIII век
7.	Доњи Ратиш, црква Свете Тројице	Дечани	Старија црква обновљена 1935
8.	Белица, црква Светог Ђорџа СК	Исток	XIV–XV век
9.	Ђураковац, црква Светог Николе СК 1381	Исток	XVI век
10.	Кош, стамбена кула Томића КД	Исток	Крај XIX века
11.	Гњилане, црква Светог Николе КД	Гњилане	1861
12.	Жегра, црква Светог Илије Култно место	Гњилане	1931
13.	Церница, црква Светог Илије Култно место	Гњилане	1933
14.	Бистражин, црква Светог Илије Култно место	Ђаковица	XX век
15.	Ђаковица, црква Успења Богородичиног Култно место	Ђаковица	XVI век
16.	Ђаковица, Саборна црква Свете Тројице Култно место	Ђаковица	XX век
17.	Пискоте, црква Светог кнеза Лазара на гробљу Култно место	Ђаковица	1991
18.	Качаник, црква Светог Илије Е	Качаник	1929
19.	Добра Вода, манастир СК 1382	Клина	XIV век
20.	Долац, црква Ваведења СК 1383	Клина	XIV век
21.	Дрсник, црква Свете Петке СК 1384	Клина	XVI век
22.	Клина, црква Светог Марка (Ваведења Богородичиног)	Клина	

	Стање 1999 – март 2004	Март 2004	2004–2014
	Уништен		Уклањају се трагови постојања манастира
	Запаљена	Спаљена	Иконостас пренет у Бањску
	Оштећено бомбардовањем		
			Обијена и оскрнављена 2006. године
	Демолирана, запаљена		Необезбеђена, изложена скрнављењу
	Уништена		
	Оштећена, демолирана		
	Запаљена		Необезбеђена
	Срушена		Без промена
	Срушена		Необезбеђена
	Оштећена		Санџана оштећења
	Уништена		
	Минирана		Обновљена после 2000. године средствима Срба из дијаспоре
	Уништена		Рушевине и порта рашчишћене су 2005, остаци темеља консолидовани
		Потпуно срушена	Изграђена из темеља 2005–2007; осликана и са израђеним иконостасом, оспособљена за службу
		Потпуно срушена	
	Рушена	Потпуно уништена, као и гробље	
	Уништена		Без промена
	Оштећен		Необезбеђен
	Уништена		Необезбеђена
	Оштећена и паљена		Покренута обнова цркве 2009. године
	Уништена, минирана		

23.	ПОГРАЂЕ, ДОЊА ЦРКВА СВЕТИХ КУЗМАНА И ДАМЈАНА СК 1388	КЛИНА	XVI ВЕК
24.	ЧАБИЋИ, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ СК 1386	КЛИНА	XVI–XVII ВЕК
25.	БРЕСЈЕ, ЦРКВА СВЕТЕ КАТАРИНЕ КУЛТНО МЕСТО	КОСОВО ПОЉЕ	XIX ВЕК, ОБНОВЉЕНА У XX ВЕКУ
26.	КОСОВО ПОЉЕ, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ Е	КОСОВО ПОЉЕ	1940
27.	ДОЊА СЛАПАШНИЦА, ЦРКВА СВЕТОГ ПАНТЕЛЕЈМОНА КУЛТНО МЕСТО	КОСОВСКА КАМЕНИЦА	XX ВЕК
28.	КОСОВСКА КАМЕНИЦА, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ КД	КОСОВСКА КАМЕНИЦА	1862
29.	КОСОВСКА МИТРОВИЦА, ЗГРАДА БИВШЕГ РУСКОГ КОНЗУЛАТА КД	КОСОВСКА МИТРОВИЦА	ПОЧЕТАК XX ВЕКА
30.	КОСОВСКА МИТРОВИЦА, ЦРКВА СВЕТОГ САВЕ КД	КОСОВСКА МИТРОВИЦА	1896
31.	ОБИЉИЋ, ЦРКВА СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА КУЛТНО МЕСТО	КОСОВСКА МИТРОВИЦА	КРАЈ XX ВЕКА
32.	ЛИПЉАН, СТАРА ОСНОВНА ШКОЛА КД	ЛИПЉАН	XIX ВЕК
33.	СЛОВИЊЕ, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ КД	ЛИПЉАН	XVI ВЕК
34.	КИЈЕВО, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ СК 1387	МАЛИШЕВО	XVI ВЕК
35.	МЛЕЧАНЕ, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ СК 1385	МАЛИШЕВО	ОКО 1600
36.	БРЊАЧА, ЦРКВА СВЕТЕ НЕДЕЉЕ КД	ОРАХОВАЦ	XIV ВЕК
37.	МАНАСТИР ЗОЧИШТЕ КД	ОРАХОВАЦ	XVI ВЕК
38.	ОПТЕРУША, ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА (СВЕТОГ СПАСА) КД	ОРАХОВАЦ	XVI ВЕК И 1925
39.	ОПТЕРУША, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ Е (?)	ОРАХОВАЦ	XIV ВЕК И 1934
40.	БЕЛО ПОЉЕ, ЦРКВА ВАВЕДЕЊА КД	ПЕЋ	XVI ВЕК И XIX ВЕК
41.	ПЕТРИЧ, ЦРКВА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ КУЛТНО МЕСТО	ПЕЋ	1993
42.	ПЕЋ, КУЋА МИРЕ ПРОТИЋА КД	ПЕЋ	1860
43.	ПЕЋ, СТАРА ЧАРШИЈА КД	ПЕЋ	XVIII–XIX ВЕК
44.	СИГА, ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА КД	ПЕЋ	XVI ВЕК И XIX ВЕК

	ОСКРНАВЉЕНА И ЗАПАЉЕНА		НЕОБЕЗБЕЂЕНА
	УНИШТЕНА		НЕОБЕЗБЕЂЕНА, РАШЧИШЋЕНО
		ДЕМОЛИРАНА И ОПЉАЧКАНА	
		ЗАПАЉЕНА ИЗНУТРА	ОБНОВЉЕНИ ЕКСТЕРИЈЕР И ЕНТЕРИЈЕР 2005. ГОДИНЕ, ПОСТАВЉЕН НОВ ИКОНОСТАС
		ЗАПАЉЕНА	
	ОШТЕЂЕНА		ЗАПОЧЕТА ОБНОВА 2013. ГОДИНЕ
	СРУШЕНА 2001. ГОДИНЕ ДА БИ СЕ ИЗГРАДИО ТРЖНИ ЦЕНТАР		
	ЗАПАЉЕНА	ЗАПАЉЕНА	ОБНОВЉЕНА 2005. ГОДИНЕ
		ЗАПАЉЕНА	
			ГОДИНЕ 2012. КОНСТАТОВАНО ДА ЈЕ КУЛТУРНО ДОБРО У ПОТПУНОСТИ ПОРУШЕНО; ТЕРЕН НА КОЈЕМ СЕ НАЛАЗИЛА ЈЕ РАШЧИШЋЕН
	УНИШТЕНА		НЕОБЕЗБЕЂЕНА, НЕДОСТУПНА
	УНИШТЕНА		НЕОБЕЗБЕЂЕНА
	УНИШТЕНА		НЕОБЕЗБЕЂЕНА
	УНИШТЕНА	ЗАПАЉЕН КОНАК	КОНАК ОБНОВЉЕН 2005. ГОДИНЕ
	УНИШТЕН		ОБНОВА ИЗ ТЕМЕЉА ТРАЈЕ ОД 2004. ГОДИНЕ; ИЗЛОЖЕН ПРОВОКАЦИЈАМА
	УНИШТЕНА		
	УНИШТЕНА		
	ОШТЕЂЕНА	ЗАПАЉЕНА	ОБНОВЉЕНА 2005–2006; ЖИВОПИС СЕ ОБНАВЉА ОД 2013. ГОДИНЕ
	УНИШТЕНА		
	УНИШТЕНА		
	ДЕВАСТИРАНА		
	УНИШТЕНА, МИНИРАНА		БЕЗ ПРОМЕНА

45.	ПОДУЈЕВО, ЦРКВА СВЕТОГ АНДРИЈЕ ПРВОЗВАНОГ Е	ПОДУЈЕВО	1930
46.	РАКИТНИЦА, ЦРКВА СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА КД	ПОДУЈЕВО	XVI ВЕК
47.	ВРЕЛА, БОГОРОДИЧИНА ЦРКВА КД	ПРИЗРЕН	XVII ВЕК
48.	ДРАЈЧИВИ, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ СК 1409	ПРИЗРЕН	КРАЈ XVI ВЕКА
49.	ЖИВИЃАНЕ, ЦРКВА СВЕТЕ НЕДЕЉЕ КУЛТНО МЕСТО	ПРИЗРЕН	1936
50.	КОРИША, ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА КД	ПРИЗРЕН	XIV ВЕК И XIX ВЕК
51.	КОРИША, МАНАСТИР СВЕТОГ МАРКА КД	ПРИЗРЕН	XIV ВЕК И XIX ВЕК
52.	КОРИША, МАНАСТИР СВЕТОГ ПЕТРА КОРИШКОГ СК 1400	ПРИЗРЕН	ПОЧЕТАК XIII ВЕКА
53.	ЛОКВИЦА, ЦРКВА СВЕТОГ ИЛИЈЕ КД	ПРИЗРЕН	XIX ВЕК
54.	ЉУБИЖДА, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ КД	ПРИЗРЕН	XVI ВЕК
55.	МУШНИКОВО, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ СК 1405	ПРИЗРЕН	ДРУГА ПОЛОВИНА XVI ВЕКА
56.	НОВАКЕ, КОНАК КД	ПРИЗРЕН	СРЕДИНА XIX ВЕКА
57.	ПРИЗРЕН, ЗГРАДА БОГОСЛОВИЈЕ СВЕТИХ ЂИРИЛА И МЕТОДИЈА КД	ПРИЗРЕН	1872
58.	ПРИЗРЕН, ЗГРАДА ЕПИСКОПИЈЕ Е	ПРИЗРЕН	1960
59.	ПРИЗРЕН, МАНАСТИР СВЕТИХ АРХАНЂЕЛА СК 1366	ПРИЗРЕН	XIV ВЕК
60.	ПРИЗРЕН, ПОТКАЉАЈА, ПАНТЕЛИЈА И ПОТОК-МАХАЛА КД	ПРИЗРЕН	ПОЧЕТАК XIX ВЕКА И КАСНИЈЕ
61.	ПРИЗРЕН, ПРИЗРЕНСКА ТВРЂАВА, ДУШАНОВ ГРАД – КАЉАЈА СК 1399	ПРИЗРЕН	1000–1700
62.	ПРИЗРЕН, САБОРНА ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА Е	ПРИЗРЕН	1887
63.	ПРИЗРЕН, ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ СК 1369	ПРИЗРЕН	1306/1307
64.	ПРИЗРЕН, ЦРКВА ВАВЕДЕЊА – СВЕТЕ НЕДЕЉЕ (МАРКОВА) КД	ПРИЗРЕН	XIV ВЕК И 1998
65.	ПРИЗРЕН, ЦРКВА СВЕТИХ ВРАЧА Е	ПРИЗРЕН	КРАЈ XIX ВЕКА

Запаљена	Срушен олтарски простор	Обнављана 2005–2008; поново оштећена 2012. године
Запаљена		Без промена
Уништена		Без података
Оштећена		Обнављана 2003. године
	Спаљена	
Уништена		Без података
Уништен		Без података
Оштећен		Без података
Уништена		Без података
Уништена		Необезбедјена, изложена даљем оштећивању
Оштећена		Без промена
Срушен		
Срушена капела, опљачкана	Запаљена и девастирана	Обновљена 2005–2008. године
Исељена, чувао КФОР	Запаљена, демолирана, уништена	Обновљена 2005–2008. године
	Спаљен	Обнова у току
Паљени и рушени	Спаљени и рушени	Неадекватном обновом изгубили споменичка својства
		Неадекватном обновом изгубила споменичка својства
	Спаљена	Обновљена, нов иконостас
	Запаљена изнутра	Грађевински санирана 2005–2008; конзервиран живопис 2011–2013. године
	Спаљена	Грађевински обновљена 2005–2008; касније поткопани темељи обновом суседних грађевина
	Спаљена	

66.	Призрен, црква Светог Ђорђа (Руновића) КД	Призрен	XVI век
67.	Призрен, црква Светог Николе (Рајкова) КД	Призрен	XIV век и XIX век
68.	Призрен, црква Светог Николе (Тутића) СК 1402	Призрен	1331/1332
69.	Призрен, црква Светог Пантелејмона Е	Призрен	XX век
70.	Призрен, црква Светог Спаса СК 1401	Призрен	Око 1330
71.	Газиместан, меморијални комплекс ПКИЦ 59	Приштина	1953
72.	Горња Брњица, црква Светих Петра и Павла КД	Приштина	XIX–XX век
73.	Помазатин, црква Светог Илије Култно место	Приштина	1937
74.	Приштина, зграда Митрополије и прве српске школе КД	Приштина	1869
75.	Приштина, Стара чаршија КД	Приштина	XIX–XX век
76.	Приштина, црква Светог Николе Култно место	Приштина	XIX век
77.	Сушица, црква Светог Димитрија КД	Приштина	XIV век и 1991
78.	Леоцина, црква Светог Јована КД	Србица	XIV век
79.	Манастир Девич СК 1413	Србица	Друга половина XV века
80.	Рудник, црква Светог Ђорђа КД	Србица	XVI век
81.	Дворане, црква Светог Спаса Култно место	Сува Река	1465
82.	Мушутеште, манастир Свете Тројице КД	Сува Река	XIV век и XIX век
83.	Мушутеште, црква Богородице Одигитрије СК 1414	Сува Река	1315
84.	Поповљане, црква Светог Николе КД	Сува Река	1626
85.	Речани, црква Светог Ђорђа СК 1415	Сува Река	XIV век
86.	Сува Река, црква Светих Петра и Павла Култно место	Сува Река	1938
87.	Горње Неродимље, црква Светих Арханђела СК 1420	Урошевац	XIV век
88.	Горње Неродимље, црква Успења Богородичиног СК 1419	Урошевац	Крај XIV века

		СПАЉЕНА	ОБНОВЉЕНА ГРАЂЕВИНСКИ 2005–2008; ГРЧКИ КОНЗЕРВАТОРИ КОНЗЕРВИРАЛИ СУ ФРЕСКЕ 2013. ГОДИНЕ
УНИШТЕНА			РАШЧИШЋЕН ТЕРЕН, БЕЗ ТРАГОВА
		ЗАПАЉЕНА ИЗНУТРА	ГРАЂЕВИНСКИ САНИРАНА 2005–2008. ГОДИНЕ
		СПАЉЕНА	
		ЗАПАЉЕНА	ИНТЕРВЕНТНИ РАДОВИ НА ОБЕ ЦРКВЕ 2005; УГРОЖЕНА, НЕОБЕЗБЕЂЕНА
ОШТЕЂЕН БОМБАРДОВАЊЕМ, МИНИРАН		ОШТЕЂЕН	ОБНОВЉЕН, УГРОЖЕН НОВОМ ГРАЂЊОМ
ОШТЕЂЕНА			БЕЗ ПОДАТАКА
СРУШЕНА			БЕЗ ПОДАТАКА
СРУШЕНА			
ОШТЕЂЕНА БОМБАРДОВАЊЕМ			НЕАДЕКВАТНА ОБНОВА
ОШТЕЂЕНА		СПАЉЕНА	РЕКОНСТРУИСАНА 2006–2008. ГОДИНЕ
ОШТЕЂЕНА			ОШТЕЂЕНА ОГРАДА ОКО ЦРКВЕ 2006. ГОДИНЕ
СРУШЕНА			НЕОБЕЗБЕЂЕНА
ОШТЕЂЕН, ОПЉАЧКАН		СПАЉЕН И СРУШЕН	ОБНОВА 2005–2008. ГОДИНЕ
СРУШЕНА			БЕЗ ПРОМЕНА
УНИШТЕНА			
УНИШТЕН			БЕЗ ПРОМЕНА, НЕОБЕЗБЕЂЕН
УНИШТЕНА			БЕЗ ПРОМЕНА, НЕОБЕЗБЕЂЕНА
СРУШЕНА			НЕОБЕЗБЕЂЕНА
УНИШТЕНА			БЕЗ ПРОМЕНА, НЕОБЕЗБЕЂЕНА
УНИШТЕНА			
УНИШТЕНА			НЕОБЕЗБЕЂЕНА
УНИШТЕНА			НЕОБЕЗБЕЂЕНА

89.	Доње Неродимље, утврђење и црква Светог Николе СК 1417	Урошевац	Крај XIV века
90.	Некодим, црква Светог Илије Култно место	Урошевац	1975
91.	Софтовић, црква Рођења Богородичиног Култно место	Урошевац	XX век
92.	Талиновац, црква Светих апостола Петра и Павла Култно место	Урошевац	XX век
93.	Урошевац, црква Светог краља Уроша Е	Урошевац	1933
94.	Штимље, црква Светог арханђела Михаила КД	Штимље	XX век
95.	Штимље, црква Светог Николе КД	Штимље	1926
96.	Горња Битиња, црква Светог Ђорђа КД	Штрпце	XVI век

СКРАЋЕНИЦЕ

СК – категорисани споменик културе

ПКИЦ – категорисана просторна културно-историјска целина

КД – проглашено културно добро

Е – евидентирано добро

Култно место – богомоља без статуса у законској заштити

ИЗВОРИ

<http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/mapa.php?ops=90255>, приступљено 14. 8. 2017.

Распиеџо Косово.

Центар за очување наслеђа Косова и Метохије MNEMOSYNE

Информативна служба Српске православне цркве

Информативна служба Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске

Извештај о стању цркава.

Документација Канцеларије за Косово и Метохију Владе Републике Србије

Final report.

Маршовски њоџром.

Маршовски њоџром 2004–2014.

EU/CoE Support to the Promotion of Cultural Diversity in Kosovo, 2011: Reconstruction Implementation Commission for Serbian orthodox Religious Sites in Kosovo; http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/cooperation/Kosovo/RIC_en.asp, приступљено 6. 3. 2014.

http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:276225-Svetinje-gore-krivaca-nema, приступљено 18. 9. 2017.

http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:276226-Zatiranje-duhovnog-korena, приступљено 18. 9. 2017.

	УНИШТЕНИ		НЕОБЕЗБЕЂЕНИ
	ЗАПАЉЕНА	ЗАПАЉЕНА	
		ЗАПАЉЕНА	
	ЗАПАЉЕНА	ЗАПАЉЕНА	
	ДЕМОЛИРАНА	ЗАПАЉЕНА	ПОПРАВКА СТОЛАРИЈЕ И БРАВАРИЈЕ 2005; СТАЛНО ИЗЛОЖЕНА СКРНАВЉЕЊУ
	ЗАПАЉЕНА	ЗАПАЉЕН ЗВОНИК	ИНТЕРВЕНТНИ РАДОВИ НА БЛОКИРАЊУ УЛАЗА У ЦРКВУ 2005; СТАЛНЕ ПРОВАЛЕ, ДЕМОЛИРАЊА, СКРНАВЉЕЊА
	УНИШТЕНА		БЕЗ ПРОМЕНА
			ОБИЈЕНА И ОПЉАЧКАНА 2012. ГОДИНЕ

